

LITERATURA CATALANA I MEMÒRIA DEMOCRÀTICA

JOAQUIM ESPINÓS FELIPE

Pròleg de Carles Cortés Orts

INSTITUT INTERUNIVERSITARI DE FILOLOGIA VALENCIANA
PUBLICACIONS DE LA UNIVERSITAT DE VALÈNCIA
ALACANT/VALÈNCIA 2024

«Biblioteca Sanchis Guarner»

DIRECTOR FUNDADOR: MANUEL SANCHIS GUARNER

DIRECTOR DE LA COL·LECCIÓ: ANTONI FERRANDO I FRANCÉS

COMITÉ CIENTÍFIC INTERNACIONAL:

Annamaria Babbi (Università di Verona, directora d'*Studi medievali*), Maria Teresa Cabré (Institut d'Estudis Catalans), Dominique de Courcelles (Centre National de la Recherche Scientifique, París), Gabriel Ensenyat (Universitat de les Illes Balears, Societat Arqueològica Lul·liana), Susann Fischer (Universität Hamburg), Jordi Ginebra (Universitat Rovira i Virgili), Mònica Güell (Université Paris-Sorbonne, directora del Centre d'Etudes Catalans i directora de *Catalònia*), Louise P. Johnson (University of Sheffield, directora de *Catalan Studies*), Maria Rosa Lloret (Universitat de Barcelona, AILLC), Juan Carlos Moreno Cabrera (Universidad Complutense de Madrid), Hans Ingo Radatz (Bamberg Universität, ACA), Philip Rasico (Vanderbilt University), Patrizio Rigobon (Università Ca' Foscari Venezia, AISC), Flocel Sabaté (Universitat de Lleida, director d'*Imago mundi*), Beatrice Schmid (Universität Basel, AILLC), Ildikó Szij (Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest), Max Wheeler (Sussex University, IEC)

Primera edició, juliol de 2024

© Joaquim Espinós Felipe, 2024

© D'aquesta edició, Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana

Correcció: Josep Miquel Manzanaro i Enric Izquierdo

Maquetació: Pedro Ignacio Gregorio

ISBN paper: 978-84-9133-700-3

ISBN PDF: 978-84-9133-701-0

<http://dx.doi.org/10.7203/PUV-OA-701-0>

Edició digital

Aquesta obra està sota una Llicència Creative Commons Reconeixement-NoComercial-SenseObraDerivada 4.0 Internacional.

Sumari

Pròleg	11
Introducció	19
1. Una generació sense memòria? La Guerra Civil espanyola en la generació catalana dels setanta.....	23
2. Testimoniatge, actualització i fabulació: la memòria històrica de la Guerra Civil en la narrativa catalana actual	37
3. Les novel·les sobre la Transició valenciana. Una història de claudicacions i violència	53
4. <i>Campo de los almendros</i> de Max Aub i <i>Enllà de l'horitzó</i> d'Enric Valor. Dues visions del final de la Guerra Civil a Alacant	71
5. La pervivència de la postmemòria en la narrativa hispànica actual: <i>Un home que se'n va</i> i <i>El monarca de las sombras</i>	83
6. Memòria de l'anarquisme: Dani Cajal <i>versus</i> David Castillo	97
7. Agustí Villaronga: una mirada heterodoxa sobre la Guerra Civil..	107

8. <i>Avi, et trauré d'aquí!</i> El documentalisme de Montserrat Armengou i Ricard Belis	119
Referències bibliogràfiques	131
Procedència dels articles	141
Índex onomàstic	143
Apèndix bibliogràfic	147

Pròleg

La carrera docent universitària de Joaquim Espinós, que va començar en la Universitat d'Alacant l'any 1996, ha acabat en el 2023. En aquests anys ha dut a terme una intensa tasca com a responsable d'assignatures relacionades amb la literatura contemporània, i ha vessat bona part de la seua investigació en matèries que són fonamentals en la formació dels futurs graduats en Filologia Catalana de la nostra Universitat. D'igual manera, ha estat membre, en tota aquesta trajectòria, de l'Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, on ha pogut dur endavant diverses iniciatives dins de la secció de Literatura Contemporània.

Primerament, centrà els seus estudis en el gènere poètic, i més en concret en el poeta català Agustí Bartra, a qui dedicà la memòria de llicenciatura i la tesi doctoral. El 1995 enceta la publicació de la seua investigació amb els articles «Agustí Bartra i el mite solidari de Prometeu» i «El fons metafòric de l'imaginari bartrià», que culminà, el 1999, amb els llibres *La imaginació compromesa. L'obra d'Agustí Bartra*, i *La Poètica de l'Imaginari*. Tot i que, com veurem a continuació, els seus objectes d'interès han variat al llarg dels anys, la poesia ha continuat present en la seua trajectòria investigadora, com ho palesen els estudis «Postsimbolisme i compromís social» (2000), «Mitologia i imaginari nacional en la poesia de V. A. Estellés» (2004), «La poesia hispànica de postguerra com a polisistema» (2006), o en el més recent, de 2020, «Eclèctic i llaminer. Aproximació a la poesia de Jaume Sisa».

Un altre dels punts d'interès del nostre investigador ha estat la literatura autobiogràfica, que va dur a terme dins del Grup de Recerca de la

Literatura Contemporània de la Universitat d'Alacant, dirigit pel doctor Enric Balaguer. Aquest grup es va especialitzar en l'estudi de la literatura memorialística. La intensa activitat d'aquest grup el va convertir en una referència ineludible pel que fa a la literatura del jo dins de l'àmbit dels estudis literaris catalans. Organitzà nombrosos simposis, publicà diversos volums i desenvolupà, entre els anys 1998 i 2014, cinc projectes d'investigació. Joaquim Espinós hi col·laborà activament i la seua tasca fructificà en articles com «El pes del passat. Memòria i ficció a les darreres novel·les de Ferran Torrent» (2001), «Una curiositat aventurera: els diaris d'Enric Sòria» (2008), «El cinema o la vida: les memòries de Terenci Moix» (2011), «Un miratge de normalitat. Les biografies de Mercè Rodoreda» (2013) o «Josep Pla y Lytton Strachey: retratos en paralelo» (2015). D'igual manera, va analitzar les relacions entre els gèneres de ficció i els diaris en l'article «Diaris i ficció. La forma diarística en la narrativa catalana recent» (2007), o la presència de Londres en el memorialisme català en «Entre la desolació i la febre: Londres i el memorialisme català» (2013).

De manera paral·lela als estudis sobre la literatura del jo, i donant una nova mostra de la transversalitat que el caracteritza, Joaquim Espinós ha desenvolupat una sèrie d'estudis sobre la presència del filòsof alemany Friedrich Nietzsche en la literatura catalana. El punt de partença el constituí l'article «Joan Fuster i la tradició immoralista» (2001), que encetà una via d'anàlisi poc transitada en la bibliografia sobre el nostre gran assagista. L'interès sobre les relacions entre Nietzsche i les lletres catalanes continuà amb els treballs «Una lectura nietzscheana de Llorenç Villalonga» (2001) i «Pompeu Gener i la revista *Joventut*» (2007), i desembocà en el llibre *Història d'un entusiasme. Nietzsche i la literatura catalana* (2009), guardonat amb el Premi d'Assaig Josep Vallverdú l'any 2008.

Un altre aspecte de la literatura comparada que ha centrat el seu interès és la relació entre el cinema i la literatura, al qual ha dedicat també molts anys de docència, i s'ha concretat en els articles «Tres mirades sobre la València de postguerra: *Tranvía a la Malvarosa*, *El crimen del cine Oriente*, *Gràcies per la propina*» (2008), «Les relacions cinema-poesia: el cas de les avantguardes» (2014) i, darrerament, «Identitats escindides: el retorn als orígens en el cinema valencià recent» (2022).

La narrativa catalana actual també ha estat explorada per Joaquim Espinós, amb articles sobre Carmelina Sánchez Cutillas, Manel Baixauli o Rafael Chirbes. Però si hi ha un autor que ha freqüentat amb major

profusió, potser per proximitat geogràfica, aquest és Enric Valor. Hem de recordar ací que Penàguila, d'on renaix la família paterna de Valor, és molt a prop de Benilloba, el poble natal d'Espinós. Hi destacariem els articles «Elements rondallístics a la narrativa curta i les novel·les d'Enric Valor» (1999), «La narrativa de Valor: *L'ambició d'Aleix*, *La idea de l'emigrant* i els relats curts» (2010) i «*El Cicle de Cassana* com a relat de vida» (2011). Aquesta atenció a la literatura actual té una altra mostra en la pràctica de la crítica literària en el suplement literari del diari *Información* d'Alacant i en la revista *Caràcters*, així com en el blog <*elsalimentsterrestres.blogspot.com*>, recopilada en el llibre *Estat crític. Apunts sobre la literatura del nou mil·lenni* (2017). Una última manifestació d'aquest interès per l'actualitat literària són les publicacions que ha dedicat a la literatura produïda en el seu àmbit de referència més pròxim, les comarques alacantines. Els articles «Una presència singular. La narrativa en català a les comarques alacantines» (1998), «La literatura en valencià» (2002) o «Alacant en la literatura catalana» (2015) en constitueixen mostres fefaents.

Literatura catalana i memòria democràtica, el volum que ara presentem, conté vuit capítols al voltant del tema que l'ha ocupat de manera preferent en els darrers anys: la memòria de la Guerra Civil i de la postguerra en la literatura catalana i la seua cultura en general. L'autor ha dut endavant una llarga trajectòria docent i investigadora distribuïda en una àmplia diversitat de temes però amb una preocupació constant per aquest període històric, en el qual la literatura catalana va haver de sobreviure davant dels condicionants extrems a què va estar sotmesa. El col·lega de la Universitat Autònoma de Barcelona Manuel Aznar Soler afirmava en una entrevista recent que «els millors intel·lectuals de l'Estat van ser fidels a la República». De segur que Espinós ha estat sempre conscient d'aquesta consideració i, per això, va triar un dels autors més preeminents de l'exili català, Agustí Bartra, per a la seua tesi doctoral. Cal recordar, a més, que ha dedicat bona part de la seua recerca a les figures més destacades d'aquest període cultural, tal com es palesa en els estudis dedicats a Anna Murià (2004), Lluís Ferran de Pol (1998), a les relacions de Joan Fuster amb l'exili americà (2001), els llibres de memòries de l'exili (2010) o el fenomen de la transculturació (2000). Hi cal afegir, per acabar, la seua col·laboració amb el grup de recerca Hispome (Història i Poètiques de la Memòria) dirigit per Josep Santacreu i Biel Sansano, vinculat també a la Universitat d'Alacant.

Aquest volum resulta, doncs, perfectament coherent amb la seua trajectòria i tanca el cercle iniciat en els seus primers anys d'investigació. En primer lloc, hi trobem un capítol dedicat a l'empremta de la Guerra Civil espanyola en la generació catalana dels setanta, un tema que aborda també en el segon capítol, referit a la narrativa més actual. En clau més valenciana, en el tercer capítol aborda diverses línies interpretatives sobre les novel·les que reconstrueixen la Transició valenciana, com també en el següent, amb la suggeridora anàlisi comparativa entre les novel·les *Campo de los almendros* de Max Aub i *Enllà de l'horitzó* d'Enric Valor, i les visions que aporten sobre el final de la Guerra Civil a Alacant. L'interés pel conflicte bèl·lic dels anys trenta també centra el capítol dedicat a la cinematografia d'Agustí Villaronga que precedeix el darrer capítol sobre el documentalisme de Montserrat Armengou i Ricard Belis. D'igual manera, presenta també dos capítols sobre l'obra novel·lística de David Castillo i un altre dedicat a la narrativa de Vicenç Villatoro i Javier Cercas.

Estem davant d'un llibre necessari, d'un conjunt de treballs que posen punt i seguit a una carrera dedicada a fer conèixer el bo i millor de la nostra literatura contemporània, des de perspectives sovint innovadores, que complementen altres estudis fets sobre la matèria. Deia Joan Fuster en un dels seus aforismes que «Les persones felices no tenen memòria»; de manera similar, un altre dels autors que coneix bé Joaquim Espinós, Friedrich Nietzsche, afirmava en *Més enllà del bé i del mal* que «la bona memòria és de vegades un obstacle per al bon pensament». És obvi que l'autor del volum que presentem no fa cas d'aquestes recomanacions, en el sentit que acosta als seus lectors el passat que impregna cada element de la seua anàlisi. En el moment actual, la reivindicació de la memòria històrica és clau en la preservació de la identitat i cultura pròpia, no solament per ampliar el coneixement del nostre passat sinó també per fomentar l'educació i la consciència social, i entendre els paràmetres que han guiat l'evolució de la literatura catalana contemporània. Un llibre, doncs, entenedor i necessari per a fer balanç d'una trajectòria d'investigació que no s'atura, sinó que obri portes a posteriors interpretacions dels estudis presentats.

CARLES CORTÉS ORTS
 Director de la Seu d'Alacant
 Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana

Introducció

La Guerra Civil és, sens dubte, l'esdeveniment de la història espanyola contemporània que ha generat una major quantitat de narracions. No resulta difícil esbrinar-ne les causes: en fou l'episodi més trasbalsador i fatalment decisiu. Després del seu sagnant esclat ja res no fou igual, ni en l'àmbit privat, ni en el col·lectiu. El projecte cultural engegat per la II República, modernitzador, europeista, fou escapçat pel franquisme, que instaurà una repressió sistemàtica, física i espiritual, de tota l'herència republicana. L'encara pendent exhumació de les fosses de les víctimes de la repressió feixista són un esquinçador símbol de l'existència encara de ferides obertes en el mapa de la nostra memòria col·lectiva. La Transició va passar pàgina massa ràpid, acuitada pel pragmatisme socialista en el seu assalt al poder, i per les presses de la dreta postfranquista per apuntar-se al carro de la democràcia amb el currículum net com una patena. Les víctimes nacionals de la repressió de la rereguarda i de l'exèrcit republicà foren generosament recompensades i homenatjades pel nou règim. Les víctimes republicanes, en canvi, encara esperen el reconeixement oficial de «l'altra Espanya», i entre ells, el més elemental de poder soterrar els morts. Per desgràcia, perdura encara una pètria resistència dels partits conservadors i els seus *lobbys* mediàtics a reconèixer els drets de les víctimes del franquisme i la legitimitat de la II República. Que la ferida no està ni de bon tros curada ho demostra la controvertida tramitació de la recent Llei de Memòria Democràtica (2022), que tot i que millora aspectes importants de la tímida Llei de Memòria Històrica, del 2007, continua sense sancionar de manera decidida la il·legalitat dels tribunals franquistes ni garantir el dret de les

víctimes a reparacions legals. Tampoc l'exhumació de les fosses hi és finançada de manera suficient. En definitiva, continua sense complir amb les exigències irrenunciables en un règim democràtic de veritat, justícia i reparació. Així i tot, aquesta nova llei, com també la recent aprovació per part del govern valencià d'una Comissió de la Veritat, representa, sens dubte, un pas endavant. Tota pedra fa marge.

El llibre que ara presente recull el fruit dels anys que he dedicat a l'estudi de la memòria històrica. Ara s'ha imposat el terme *memòria democràtica*, més precís, en tant que circumscriu el seu abast temporal al període de la II República, la guerra, la postguerra i la Transició democràtica. Ja compta, a més, amb la legitimació institucional d'una secretaria d'Estat. Previsiblement, aquesta secretaria durarà el que dure l'actual govern d'esquerrres, però l'etiqueta, pense, està destinada a perdurar en l'àmbit acadèmic. L'assumeix, la done per bona, i en aquest llibre la usaré en igualtat de condicions amb la de *memòria històrica*. Els capítols d'aquest llibre adoptaren amb anterioritat la forma d'articles, i foren publicats en diverses revistes i monografies. Vistos amb perspectiva, presenten una coherència i una unitat de plantejaments —essencialment, les teories de la postmemòria i del trauma i la concepció de la literatura com a lloc de memòria—, que m'ha animat a agrupar-los en un sol volum, amb la voluntat de posar-los a l'abast de l'hipotètic lector i contribuir així a eixamplar el coneixement sobre aquest tema tan punyent, tan substancial i tan actual. La literatura és, al capdavant, un dels més importants canals de pervivència de la memòria dels drames col·lectius, i al testimoni dels que visqueren la guerra, l'exili, i la repressió de la dictadura, s'han anat sumant, amb el pas dels anys, el dels fills i el dels nets. Els fills estigueren marcats pel silenci: el trauma era massa recent per a ser verbalitzat, i la repressió de la dictadura tampoc no ho permetia. Fou amb l'arribada de la democràcia i de la generació dels nets quan, ja en els anys noranta, emergí una embranzida de novel·les, pel·lícules, documentals, debats, congressos al voltant de la memòria de la guerra i de la postguerra, aqueixa ferida oberta que encara supura en el cos social de l'Espanya actual.

Lògicament, he aprofitat l'avinentsa d'aquesta edició conjunta per a revisar i actualitzar el material. Els tres primers articles ofereixen una visió de conjunt, que abasta des dels anys setanta fins a l'actualitat. «Una generació sense memòria? La Guerra Civil espanyola en la generació catalana

dels setanta» s'ocupa de la petjada que la contesa va deixar en l'anomenada generació catalana dels setanta. Malgrat que aquesta generació, en termes generals, va fer bandera de la renovació estilística i temàtica —experimentalisme, connexió amb la cultura pop i els moviments juvenils, etc.—, en alguns dels seus autors es pot observar un interès pel tema de la Guerra Civil que desmenteix la seua suposada tendència a la desmemòria. El segon capítol, «Testimoniatge, actualització i fabulació: la memòria històrica de la Guerra Civil en la narrativa catalana actual», aborda el sorprenent fenomen sociològic que representa l'esclat de novel·les sobre la recuperació de la memòria històrica de la Guerra Civil i la dictadura franquista a Espanya entre finals del segle xx i inicis del xxi, símptoma palés de la persistència del trauma fundacional de l'Estat espanyol contemporani. El tercer assaig d'aquest bloc, «Les novel·les sobre la Transició valenciana. Una història de claudicacions i violència», s'endinsa en les novel·les valencianes que han fet de la Transició democràtica el seu tema central. En els darrers anys, arran del moviment 15-M, s'han revifat a l'Estat espanyol les veus crítiques amb el relat oficial de la «modélica Transició». En l'àmbit valencià existeix un corpus de novel·les considerable que aporta informació rellevant sobre la manera com s'ha construït la memòria de la Transició valenciana, i calia reconèixer i valorar-ho degudament.

La resta de capítols d'aquest volum s'ocupen de l'estudi monogràfic d'algunes obres, tant literàries com audiovisuals, seguint els paràmetres de la postmemòria i la teoria del trauma desenvolupats en els articles de conjunt. Els dos primers tenen un caràcter comparatista, i posen en relació obres que s'inscriuen dins del sistema literari català i espanyol, inevitablement connectats en un polisistema hispànic comú. Es tracta de «*Campo de los almendros* de Max Aub i *Enllà de l'horitzó* d'Enric Valor. Dues visions del final de la Guerra Civil a Alacant» i de «La pervivència de la postmemòria en la narrativa hispànica actual: *Un home que se'n va* i *El monarca de las sombras*». En el primer abordem la manera com aquest crucial lloc de memòria que és el port d'Alacant ha estat literaturitzat pels dos grans escriptors valencians. En el segon, centrat en dos escriptors actuals —Vicenç Villatoro i Javier Cercas—, posem en joc aspectes fonamentals de la postmemòria, com ara la necessitat de maduració del trauma heretat, la seua mediació i manipulació artística o la instrumentalització de les fotografies com a mitjà de projecció emocional i de reconeixement del passat. El capítol

següent, «Memòria de l'anarquisme: Dani Cajal *versus* David Castillo», ressegueix la part central de l'obra novel·lística de David Castillo, que té per protagonista Dani Cajal. Consta de les obres *El cel de l'infern* (1999), *No miris enrere* (2001) i *El tango de Dien Bien Phu* (2020). El seu estudi ens permet resseguir la memòria de l'anarquisme des de la Guerra Civil fins a la Transició democràtica, tot establint una línia de continuïtat que il·lumina alguns aspectes potser no prou estudiats dins del moviment de recuperació de la memòria democràtica.

Els dos assajos finals s'endinsen en el camp audiovisual. El primer, «Agustí Villaronga: una mirada heterodoxa sobre la Guerra Civil», conserva encara un vincle amb el tema literari dominant al llibre, en tant que indaga en les adaptacions que el cineasta mallorquí recentment traspassat ha dut a terme de tres grans novel·les sobre la guerra i la postguerra: *El mar*, de Blai Bonet; *Pa negre*, d'Emili Teixidor, i *Incerta glòria*, de Joan Sales. La transgressora mirada d'Agustí Villaronga penetra en la complexitat intrínseca dels referents literaris, i ens ofereix una visió gens complaent de les conseqüències morals que la violència desfermada per la guerra ocasionà en els que la patiren. L'últim article, «*Avi, et trauré d'aquí!* El documentalisme de Montserrat Armengou i Ricard Belis», constitueix una espècie de coda que, tot i desviar-se de la base literària que dona coherència al volum, s'insereix de ple en la reivindicació de la memòria democràtica, en tant que aborda el tema de les fosses comunes, i se centra en la més gran i simbòlicament més rellevant, el Valle de los Caídos, que tot i el trasllat de les restes del dictador i, posteriorment, del fundador de la Falange José Antonio Primo de Rivera, es troba encara en procés de resignificació.

Tot plegat, es tracta d'un conjunt de textos que no pretenen altra cosa que posar en relleu la necessitat de seguir reflexionant sobre els indestruïbles vincles que la literatura, el cinema i l'art en general mantenen amb la nostra traumàtica història recent. Uns vincles que mantenen encara moltes zones d'ombra que cal seguir explorant.